

„EN FACE“ PORTRET U RIMSKOJ NUMIZMATICI

Rimska numizmatika od svog nastanka obiluje brojnim prikazima ljudi, životinja i biljaka. Primjetno je da se među neprojenim portretima i njihovim varijantama, en face portret rijetko pojavljuje na rimskim novcima svih razdoblja. Više ih je zastupljeno u kasnijoj antici, poglavito u Istočnom Rimskom Carstvu u vremenu od Konstantina II. Nije posve jasno zašto se radije izrađivao profilni portret nego en face portret. Poznato je da su izrađivači matrica (barem na vrhuncu te civilizacije) bili vrhunski majstori umjetnici i da su bili toliko vještici da su mogli izraditi svaku vrstu portreta. Kratkim pregledom kroz rimsku portretistiku nastoji se prikazati opus en face portreta. Mnoge portrete od Konstantina pa do Romula Augustula nije ni potrebno prikazati jer su se u to vrijeme počeli mijenjati samo tekstovi, a prikazi na aversu i reversu kovanica ostajali su isti, a kvaliteta izrade kovanice sve je više padala.

Na početku bi trebalo utvrditi korijensko značenje riječi *portret*. Ta riječ ima ekvivalent u grčkom i on glasi „*eikon*” (εικων), a latinski mu je ekvivalent „*imago*”. Obje riječi bliže su značenju riječi „*slika*” nego riječi „*portret*”. Važna je karika u tome stav da slika identificira subjekt te stvari i posljedice vezane uz njega. Nekad je to fizička sličnost, nekad ideja, status, karakter osobe... Ogroman broj antičkih portreta izrađen je u vrijeme Rima, najprije su izrađeni kao skulpture, a zatim kao otkovi na novcu. Drži se da su neki portreti vjerodostojni (prema definiciji „sličnosti”), a da su neki očigledno idealizirani. Portreti na rimskom novcu od kasne republike rezultat su miješanja tih dvaju pristupa („sličnost” i „karakter”). Grčki skulptor Poliklet u petom stoljeću pr. Kr. zaslužan je za razvoj ideje o idealnom čovjeku, prikazujući ga u fizičkoj ljepoti i moralnoj dobroti. To je vodilo susprezanju u prikazu osobnih karakteristika i težnji da se prikaže fizička savršenost. Mnoge skulpture Grka iz klasičnog razdoblja naslanjaju se na tu tradiciju. Rimljani su skupili mnoge grčke skulpture i njihove kopije, koje su amblemi te kulture. Portreti vladara bili su realniji u kasnijoj helenističkoj eri nego u vrijeme Aleksandra Velikoga. Misli se da je on odigrao odlučujuću ulogu u utjecaju na skulpture i razvoj skulpture. Tražio je od autora njegovih portreta da portretiraju karakter kakav on želi. Nije sigurno jesu li prikazi Zeusa i Herakla na tetradrahmama prikazi božanstava ili idealizirani portreti Filipa II. i njegova sina Aleksandra. Prateći pad Aleksandrova Carstva, u kasnom trećem stoljeću pr. Kr., pojavljuju se jasno atribuirani novčići Ptolomeja i njihovih monarha. Taj novac upotrijebljen je za plaćanje vojske i vojsci je trebao pokazati tko je na vlasti. Taj idealizirani prikaz na novcu i način širenja vijesti putem novca u Rimu su postali model. U Rimu je bila osobito izražena i želja da se prikažu i zadrže u sjećanju umrli članovi uglednih obitelji. Plinije Stariji kaže: „*Portreti pokojnika uzimali su se u voštanom otisku s puno pažnje, poštovanja. Svi članovi obitelji bili su u to uključeni.*” Takvom praksom prikazuje se subjekt realno, prikazuju se sve mane, a drži se da je to dovelo do verističkoga portretiranja u kasnoj Republici. Razlike u helenističkom i rimskom portretiranju dobro je opisao Robert Hinks: „*Helenistički portret je idealna rekonstrukcija idealne osobnosti gdje su prirodne pojave prihvaćene i upotrebljene kao ishodišna točka za konkretiziranje karakterizacije osobe. S druge*

strane, rimski portret je egzaktan i daleko je pomaknut od generaliziranja i tipičnosti.” Rimljani koji su često uzimali grčke umjetnike za uzor, primjenjivali su oba pristupa u portretiranju, odmičući se ili od jednog ili od drugog pristupa u različitim razdobljima. Idealizirani portreti Oktavijana i drugih iz Julijejsko-Klaudijejske dinastije nastavljaju kasnorepublička portretiranja. To je trajalo sve do portreta Nerona, koji je vratio realizam u izrazu. Tako se nastavilo portretirati i u ranom drugom stoljeću poslije Kr., kad portreti ponovno počinju naginjati helenističkom izrazu. Sredinom trećega stoljeća poslije Kr. počinje pojednostavljivanje portreta i oni se sve više pojednostavljaju kroz kasnu antiku i u bizantskom razdoblju. Uz neke male iznimke, trend jednostavnog izraza nastavio se širiti Europom u srednjem vijeku.

Ukupno gledano, otvorenost Italika povoljno se odrazila na helenistička kulturna strujanja koja su se vrlo brzo proširila cijelim Apeninskim poluotokom. Premda je Rim u političkom smislu imao antagonističke odnose prema Grcima, helenistička se kultura već zarana udomačila u rimskom građanstvu koje je postalo i njezinim rasadnikom. Portret je zasigurno naišao na jako plodno tlo u Rimu. Taj likovni izraz već je i prije prihvaćen, samo nije poznato koliko je bio helenski, a koliko italo-etrurski izražaj. Valja naglasiti da je na razvoj rimskoga portreta utjecao i politički trenutak. Zbog bogatstva stečenog u trgovini, nisu se prikazivali samo patriciji, carevi, senatori, vojskovođe..., nego svi koji su imali neku zaslugu, društvenu ili obiteljsku. Rimski portret na kovanicama može se kronološki i tipološki grubo podijeliti u devet faza.

1. Zamišljeni likovi i likovi predaka

Prva monetacija, lijevani novac s prikazom raznih „božanstava“: Apolon, Minerva, Roma... Među prve novce s *en face* portretom zasigurno se može ubrojiti lijevani anonimni as, u promjeru oko 77 mm, s glavom Minerve na aversu te bikom i natpisom ROMA na reversu, po prilici iz 225. godine pr. Kr. (Cr 37/1, Sear 524). Iduća kovanica iz toga doba anonimna je unca, oko 217. pr. Kr., s glavom Sola na aversu te konjukcijom Mjeseca Venere na reversu (Cr 39/4, Sear 614).

anonimni as

anonimna unca

2. Portreti kasne Republike

Imaginarni portreti iz prijašnjih vremena nastavili su se prikazivati i uz pojavu realnoga portreta. U tu skupinu portreta pripadaju portreti J. Cezara, Marka Antonija,

Pompeja Magnusa, Oktavijana Augusta i ostalih zapaženih dužnosnika republike. Portret karakterističan za prvo stoljeće pr. Kr. nije se sasvim ugasio ni onda kad je poraslo zanimanje za psihološku karakterizaciju portreta. To se može potvrditi i kad se promatraju kovanice iz toga doba s likom vladara, poglavito kad se na kovanici nalaze portreti M. Antonija i G. J. Cezara. Iz toga svakako treba izuzeti one kovanice koje su doslovno stereotipno kovane, a to su kovanice s likom Rome ili nekog drugoga „božanstva“. Ipak, republikansko doba dalo je prve kovanice s *en face* portretom. Iako ne postoji jedan entitet u izradi novca, kovanice otkovane u to doba mogu se svrstati u novac rimske republike. Nije teško utvrditi da se *en face* portret rijetko izrađivao. Poznato je da je sljedeća kovanica toga tipa izrađena 47. g. pr. Kr., odnosno sto i sedamdeset godina nakon što ga je kovao konzul Plautij Plank s glavom Gorgone na aversu, te prikazom Aurore koja upravlja konjima Sola (Cr 453/1, Sear 429), te zatim denar Musidija Longa iz 42. g. pr. Kr. (Cr 494/43; Sear 495). Iduća kovanica s *en face* portretom kovana je u vrijeme Oktavijana Augusta 17. g. pr. Kr. Na njezinu se aversu nalazi kovničar Lucije Mescinije Ruf, a na reversu je Mars na postolju s natisom SPQRV (RIC 159). Kovničarstvo je ipak upotrijebljeno u propagandne svrhe. Primjerice, Oktavijan je u kasnijoj fazi vladavine, pa do smrti, na kovanicama prikazivan kao i na početku vladavine, prikazujući na taj način snagu Rima. Od početka rimske republikanske numizmatike (počela je oko 326. g. pr. Kr. te završila 22. g. pr. Kr. proglašenjem Oktavijana za cara), u tristotine i četiri godine izrađeno je samo pet tipova *en face* novca.

denar Musidija Longa

denar P. Planka

denar M. Rufa

3. Portreti dvanaest careva (po Svetoniju)

To su vrlo realistični portreti Julijejsko-Klaudijevskih i Flavijejskih dinastija (od J. Cezara do Domicijana). Na tim visokoreliefnim karakternim portretima, jako su izraženi detalji prikazanog lica svakog pojedinog cara ili člana obitelji. Tjelesne mane

lica uspješno su prikazivane kao karakterne osobine: snaga, odanost. Visoki umjetnički dosezi i uspjesi iz razdoblja prvih dvanaest careva poslije više nikad neće biti dostignuti. Primjerice, Vespazijan, kao čovjek niskog rasta i naglašenog jakog vrata, uvijek je prikazivan kao dobroćudna i jaka osoba, što se ogleda u portretnim prikazima. Valja spomenuti portret Domicijana. Opis Domicijana donosi Svetonije u knjizi Dvanaest rimskih careva. Opisuje ga kao osobu dugoga vrata, visoka čela i markantnoga nosa. Portret na njegovim otkovima sukladan je opisu. *En face* portreti careva iz toga doba po RIC-u nisu zabilježeni. Vespazijanov aurej s glavom Sola na aversu (C571) svakako je predstavnik rijetkih kovanica s *en face* portretom iz toga doba.

aurej Vespazijana

4. Kasni carevi

U razdoblju od Nerve do Severa Aleksandra, odnosno od 96. do 235. g. poslije Kr. prikazano je mnogo careva i članova obitelji (Trajan, Hadrijan, Antonin Pio, Marko Aurelije, Septimije Sever i Karakala). Premda se djelomično izgubila kvaliteta iz razdoblja “*dvanaest careva*”, još prevladava iznimno snažan portretni prikaz, s mnogo detalja. Nezaobilazno valja spomenuti krupne portrete Trajana i Hadrijana, koji svojim položajem prekrivaju najveći dio aversa, a slova su smanjena.

5. Portreti iz doba vojne anarhije do 285 g. poslije Kr.

Vojna anarhija počela je 235. g. poslije Kr. Maksiminom I. i završila Karinom 285. g. poslije Kr. To je vrijeme poznato po teškim previranjima u Rimskom Carstvu, što je također utjecalo na izradu portreta. U to vrijeme manjkalo je novca i za vojsku i za umjetnost. Brzina promjena osobe na vlasti, protucarevi..., sve je to ubrzavalo izradu matrica za kovanje. Brzina izrade matrica, loše naobrazbe novih rezača matrica te ostali uvjeti u stanju vojne anarhije rimski su portret sveli na pojednostavljeni prikaz, najčešće plitkog i gotovo plošnog reljefa. Ipak, to pravilo nije vrijedilo za sve careve jer je upravo u to doba nastao jedan od najdojmljivijih *en face* portreta, portret cara Postuma. Svakako nije samo Postum imao kvalitetne portretiste. Najkvalitetniji portreti tog doba izrađeni su na zlatnom novcu. Razlika u kvaliteti izrade portreta u odnosu prema drugim nominalama jako je izražena, a tako nije bilo u prethodnim razdobljima. Aurelijanov antoninijan C103 i Postumov aurej C327 RIC 36 predstavnici su rijetkih *en face* otkova iz toga razdoblja. Nepisano pravilo o rijetkoj izradi *en face* porteta na novcu nastavilo se sve do sredine trećega stoljeća i pojave Aurelijana i Postuma pa zatim opet do početka

četvrtoga stoljeća odnosno do pojave Maksencija i Licinija II., što znači da se opet tek nakon tri stotine godina pojavljuju prvi primjerci novca s *en face* portretom.

antoninijan Aurelijana

aurej Postuma

6. Portreti kasnog carstva - od Dioklecijana do Martinijana

Već na pojedinim portretima zadnjega desetljeća 2. stoljeća poslije Kr. uočavaju se promjene u karakteristikama portreta, ali takav je portret konačno uobličen u doba tetrahije krajem 3. i početkom 4. stoljeća. Novonastala situacija, odnosno vladavina četvorice nije samo puka reforma nego se razvija nova ideologija odnosno slave se carevi kao spasitelji carstva i naroda te su stoga prikazani kao *Iovi et Herculi*. Nova, odnosno tetrahijska ideologija, u kojoj su najvećim dijelom realizirane soteriološke čežnje prethodnika, jedna je od glavnih odrednica kasne antike, a time i kasnoantičke portretne umjetnosti. Ikonografija tih portreta najbolje se očituje u medaljonu na Dioklecijanovoj palači. Car nije prikazan onakav kakav on jest nego je prikazana ideja o karizmatičkom vladaru. Ta ideja izražena je zaleđenom figurom s centralnom osovinom te stiliziranom glavom i licem lišenim osobnih crta. Kosa je svedena na beživotnu masu, bore lica stopljene su u linearnu mrežu koja zateže prazne površine lica. Krupne oči naglašene velikim podočnjacima novi su trend u prikazu vladara iz doba tetrahije. Uz ogroman broj otkova iz toga doba nije zabilježen ni jedan primjer *en face* portreta na kovanicama

7. Portreti od Konstantina I. do Romula Augustula

Kasno carstvo, rast kršćanstva, dekadencija Rima ... Portreti koji realno prikazuju lica careva i članova njihovih obitelji sve su manje realni, a sve češće šablonski. U razdoblju do Konstantina I. još se primjećuje portret trećega stoljeća, međutim daljnjim tijekom vremena, poglavito u vremenu Konstantinovih nasljednika, primjećuje se pad kvalitete izrade portreta. Svi su prikazi careva "konstantinovski". Uzimajući u obzir *en face* portret, za model je uzet solidus Konstantina II. pa su svi sljedeći carevi koristili taj oblik i izgled lica te su portreti pritom sve više padali u finoći izrade. Od druge polovice trećega stoljeća rimski portret počinje ulaziti u neke transcendentne vode. Portret počinje težiti sve više ikoničnosti, gubi dinamiku i prikazuje karakternih osobina, izbjegavaju se detalji. Portret postaje nepokretan te se okrupnjava zatvorena struktura glave. Nakon ulaska u četvrto stoljeće rimski portret sve više postaje stereotipan te je najčešće upitno da li je vladar tako i izgledao.

*argentej Maksencija**aurej Licinija II.*

Prva podskupina postojećih *en face* prikaza jesu argentej Maksencija RIC189/Roma C92 i aurej Licinija II. RIC42/Nicomedia C28. Portretna strukturiranost i dalje se nalažnja na portret iz sredine i kraja trećega stoljeća. Valja napomenuti da je Maksencije kovao taj isti portret na zlatom novcu, ali uz drugi reversni prizor.

*solid Konstantina II.**solid Teodozija I.**solid Julija Nepa**solid Romula Augustula**solid Zenona**Solid Antemija*

U drugu podskupinu pripadaju solid Konstantina II. kovan u Antiohiji RIC165/Antiohija C112, solid Julija Nepa RIC 3212, solid Rumula Augustula C3 te svi ostali navedeni *en face* otkovi iz razdoblja od Konstantina II. do pada Rimskoga Carstva. Od Konstantina II. *en face* portret postaje relativno čest, a u kasnijoj fazi jako brojjan.

Od doba Teodozija, pa u vremenu do 476. godine odnosno do pada Zapadnog Rimskoga Carstva *en face* portret postaje jako čest. Najveći broj *en face* kovanica zapravo je inačica *solida* Konstantina II., ali u sve lošijoj kvaliteti. Bizant postaje novi samostalni politički entitet, koji također ima svoju monetaciju, a koja je samo nastavak istočnorimske monetacije. Izuzevši nekoliko ranih bizantskih careva (ako ih brojimo od Justinijana), nitko više nije kovao novac s *profilnim* portretom. Ono što je u Zapadnom Rimskom Carstvu bila rijetkost, u Bizantu je postalo pravilo. Premda loše izrade (bez obzira o nominali), shematskog i stereotipnoga prikaza careva i carica, te u kasnijoj fazi Isusa Krista, Bizant u najvećem dijelu kuje novac upravo s *en face* portretom.

8. Žene careva

Premda su u prethodnom tekstu navedene pod pojmom “*članovi obitelji*”, ipak se valja osvrnuti na ženske portrete s dodatnom pažnjom jer se portret žene na kovanicama javlja već u doba kasne Rimske Republike i nastavlja se kroz cijelo imperijalno vrijeme. Ženski portret rijedak je sve do sredine drugoga stoljeća poslije Kr., kad su Faustina Mlađa i moguće Sabina dobile dozvolu nadzora kovanja novca s njihovim portretom i imenom. Aurej Domicije, žene cara Domicijana iz Flavijevskog roda pripada među najbolja ostvarenja razdoblja ranih careva. Oblik kose koji se nalazi na tom novcu bio je popularan vrlo kratko pa se po obliku kose kasnije moglo identificirati brojne kovanice s prikazom carica. Ženski portret slijedi načelo sličnosti bez glorificiranja i govori o modi tog vremena. Rimski denari i antoninijani iz sredine drugoga stoljeća poslije Kr. izvrstan su izvor tih portreta. Mnogi raniji ženski portreti nalaze se na provincijalnom novcu, poput tetradrahmi iz Aleksandrije. Ženski *en face* portret na rimskom novcu pojavljuje se jako kasno, krajem četvrtoga stoljeća. To je naravno tipizirani shematski portret koji nema veze s realnim izgledom osobe. Portret Licinije Eudoksije, kćeri Teodozija II., pravi je predstavnik tipa kovanice i vremena nastanka. Izduženo lice, okrunjena glava te kristogrami s obje strane kovanice. Poput ostalih *en face* kovanica nakon Konstantinova doba, i ta kovanica slijedi načelo shematskoga prikaza te je uz ostalo slična i muškim portretima svojih prethodnika.

solid Licinije Eudoksije

9. Ostali rimski portreti (autonomna kovanja, provincije)

Prvi rimski kolonijalni otkovi pojavljuju se još u vrijeme Rimske Republike. Prva rimska kolonija bila je Sicilija, koja je već u to doba obilovala gradovima Magne Grecije

odnosno njihovim kovnicama. Prva i možda tipološki jedina kovanica u *en face* portretu bila je kovanica iz kovnice Leontini na Siciliji. Ta kovanica sljedi grčku tipologiju odnosno lokalnu tradiciju kovanja, ali kovana je pod rimskom upravom 210. g. pr. Kr. Na aversu se nalazi prikaz Sola u *en face* portretu. Daljnjim osvajanjima i nastankom novih provincija i kolonija, razvija se i lokalno novčarstvo. Uz rimske provincijalne kovnice razvijaju se i autonomne kovnice.

mala bronca, Leontini

Ukupno gledano, portretistika na kovanicama razlikuje se u vremenu i prostoru nastanka. Prikazi su različiti, od careva preko lokalnih „božanstava“ do životinja i biljaka. Premda daleko od carskih kovnica te s manje sposobnim graverima, rimska provincijalna numizmatika ne zaostaje u svojoj ljepoti i zanimljivosti. Uz sav trud, nije pronađena druga provincijalna kovanica s *en face* portretom.

Eksonumija

a. Medaljoni

U istu skupinu postkonstantinove numizmatike možemo staviti i medaljone kovane u tom razdoblju te razne utege za novčarske izmjere. RIC navodi više medaljona, ali s obzirom da se tipološki i portretno poklapaju s već navedenima, nije ih potrebno posebno prikazivati. Uz niz inauguracijskih medaljona Konstantina Velikog, opisanih u knjizi „Coins and Medallions Struck for the Inauguration of Constantinopolis“ Larsa Ramskolda, postoje i medalje Konstantina I. kovane 315., odnosno dvije godine nakon pobjede nad Maksencijem na Milvijskom mostu. Medaljon je zapravo upotrijebljen za „proboj“ kristograma u kasnijim službenim otkovima novca i medaljona. Zanimljivi su svakako zbog *en face* portreta na aversu. Iknografski prate izgled otkovanih solida iz toga doba.

medaljoni Konstantina I.

b. Utezi

Posebnu podskupinu sačinjavaju neki novčarski utezi iz kasnoantičkog razdoblja. Premda je kvaliteta izrade portreta na kovanicama općenito opala, *en face* prikaz Valentinijana II. jako je dobro izveden, i to u visokom reljefu. Novčarski uteg pod brojem 1 s tri carske glave (Gracijan, Valentinijan II. i Valens) Sab 4. U *en face* obliku glava je Valentinijana II. Na drugom novčarskom utegu prikazana su dva cara u *en face* portretu, (Teodozije II. i Honorije). Treći i najzanimljiviji jest uteg za mjerenje solida iz ranog petoga stoljeća odnosno iz doba Honorija. Uteg prikazuje tri jednako vrijedna *en face* portreta. Ni jedan portret nije naglašen, poput onog Valentinijana II. s utega pod brojem 1. Taj je uteg zaveden pod oznakom Sab 10 (RICX 5,88-99). Četvrti uteg također je iz doba Honorija i Teodozija II. i prikazuje oba cara u *en face* portretu (Bendal 12; Geneva 281). Peti uteg u ovom prikazu pripada caru Marcijanu (rabljen je za vaganje solida) te nosi njegov *en face* portret. Poput ostalih *en face* otkova, i taj portret prati oblik i prikaz s kraja četvrtog stoljeća (Monnaie et Medailles, Bale, liste 105, No72, Geneva 281). U knjizi Simona Bendala „Byzantine Weights” navedeno je još nekoliko podtipova tog utega i razlikuju se tek u nekim detaljima na reversu te svojom masom.

5 novčarski utezi s kraja četvrtoga stoljeća

Zaključno možemo nagađati. Rim je u najvećem broju slučajeva kovao profilni portretni novac, vjerojatno iz praktičnih razloga. Prvi bi razlog bio brže trošenje, lizanje novca u predjelu nosa, a drugi bi razlog bila potreba izrade dublje matrice te bi se samim time gubilo vrijeme u izradi. Kako je u sažetku navedeno, sposobnost rimskih gravera nije bila upitna, ali tek u doba velikog pada kvalitete izrade novca *en face* portret postaje učestao. Takvi nam portreti zapravo malo znače jer ti carevi nisu izgledali onako kako su prikazani. Na kraju, treba spomenuti *en face* portrete otkovane na re-

versu, gdje se pojavljuje niz stvarnih i zamišljenih likova. O tome bi trebalo napraviti posebnu studiju.

solid Justinijana, avers

aurej Postuma, revers

Literatura:

1. *Bendall, Simon*, Byzantine Weights; London, 1996.
2. *Burnett, A., Carradice, I.*, Roman Provincial Coinage (supplement 2); London, 2006.
3. *Cambi, Nenad*, Rimski portret: Antički portret; Beograd, 1987.
4. *Durr, Nicolas*, Catalogue des Poids Byzantins-MAH de Geneve, Geneve, 1957.
5. *Gebhardt, R., Backes, N. J.*, Römische Republik-Münzen Katalog; Battenberg, 1998.
6. *Grierson, Phillip*, Bizantine Coinage; Washington, 1999.
7. *Morris, Robert*, Twelve Caesars Coins and Medals; La Grange USA, 1877.
8. *Rainer, Albert*, Die Münzen der Römische Republik; Battenberg, 2003.
9. RIC (C. Sutherland, R. Carson) vol. I.: From 31 B.C to 69 A.D; London, 1984.
10. RIC (H. Matingly, E. Sydenham) vol. II.: Vespasian to Hadrian; London, 1951.
11. RIC (P. H. Webb) vol. V. pt1 (Valerian I-Interregnum); London, 1956.
12. RIC (P. Bruun) vol. VII. Licinius-Constantine; London, 1966.
13. RIC (J. Kent): vol. VIII. The Family of Constantine; London, 1981.
14. RIC (J. V. Pearce): vol. IX. Valentinian I-Theodosius I; London, 1951.
15. RIC (J. Kent, R. Carson, A. Burnett): vol. X. AD 395-AD 491; London, 1994.
16. *Savio, Adriano*, Monete romane; Roma, 2001.
17. *Sayles, Waine, G.*, Ancient Coin Collecting; Iola, 1998.
18. *Sear, R. David*, Roman Coins and Their Value; London, 1974.
19. *Sear, R. David*, Byzantine Coins and Their Values; London, 1974.
20. *Seaby*, Roman Silver Coins, Republic & Augustus; London, 1967.
21. *Srejšović, D.*, Kasnoantički i ranovizantijski portret; Antički portret; Beograd, 1987.
22. *Stannard, Clive*, Metalurgy in Numismatics; London, 1993.
23. *Suetonius, Gaius, Tranquillus*, Dvanaest rimskih careva; Rijeka, 1978.
24. Sylloge Nummorum Romanorum - Italia: Vol II Iulio-Claudi; Milano, 1990.
25. *Trecani, I.*, Enciclopedia Italiana; Roma, 1936.
26. *Varesi, Alberto*, Le monete d'argento della repubblica Romana; Pavia, 1994.